

ОЦІНКА ЕФЕКТИВНОСТІ ТА НАПРЯМИ СТИМУЛЮВАННЯ СТРУКТУРНИХ РЕФОРМ В АГРАРНОМУ СЕКТОРІ УКРАЇНИ

Анотація

У записці проаналізовано макроекономічні показники розвитку сільського господарства України періоду незалежності та виокремлено низку проблем системного характеру, що стримують розвиток аграрної галузі. Обґрунтовано основні напрями стимулювання структурних реформ в аграрному секторі України.

ОЦІНКА ЕФЕКТИВНОСТІ ТА НАПРЯМИ СТИМУЛЮВАННЯ СТРУКТУРНИХ РЕФОРМ В АГРАРНОМУ СЕКТОРІ УКРАЇНИ

Аналіз ефективності структурних реформ, у т.ч. інституційних змін, що проводилися в аграрному секторі України протягом останніх 25 років, та їх впливу на економічний стан сільського господарства та сільгоспвиробників, виявлення недоліків ринкового реформування агросектору дозволять оновити підходи до формування і реалізації державної політики подальшого розвитку цієї складової економіки держави, що відіграє надзвичайно важливу роль у забезпеченні її економічної й соціальної стабільності.

Від набуття Україною незалежності обсяги сільськогосподарського виробництва поки що не досягли рівня 1990 року. Так, виробництво валової продукції сільського господарства у всіх категоріях господарств знизилося на 15,3 %, що відбулося за рахунок падіння обсягів виробництва тваринництва (на 48,3 %), тоді як у рослинництві вони збільшилися на 15,7 % (рис. 1).

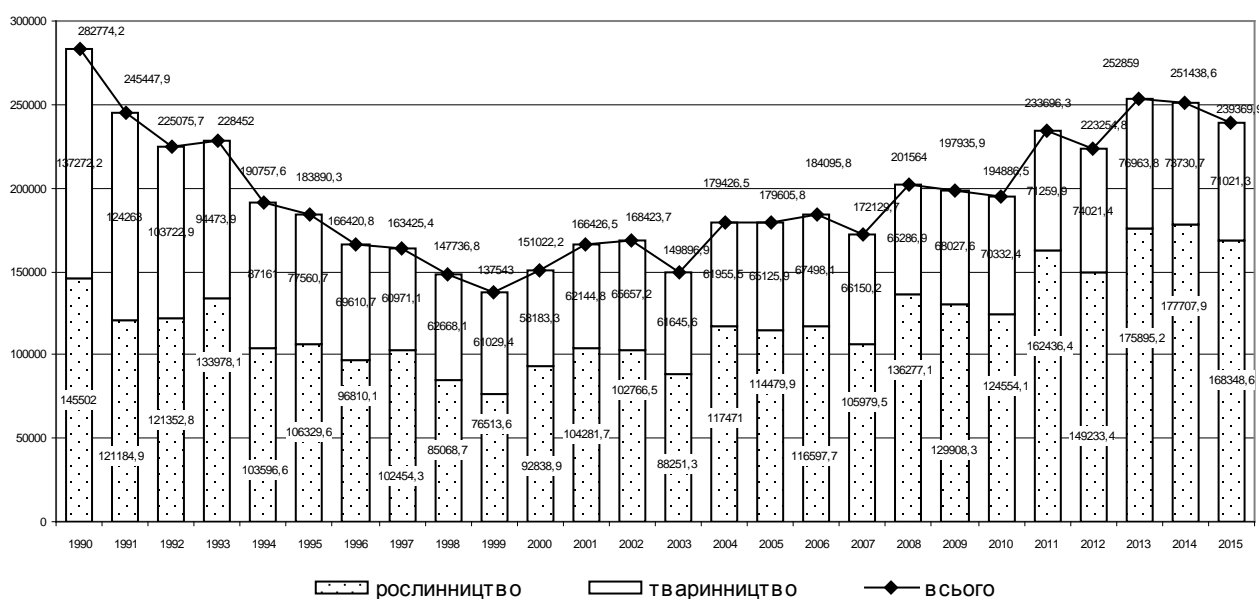


Рис. 1. Динаміка валової продукції сільського господарства у всіх категоріях господарств у постійних цінах 2010 р., млн грн*

*Джерело: розраховано за даними Державної служби статистики України

Аграрне реформування супроводжувалося відповідним законодавчим і нормативно-правовим забезпеченням (Додаток); у цьому процесі доцільно виокремити два етапи: перший (1991-1999 рр.) – формування нормативно-

правової бази, затягування реформ і спад виробництва, та другий (з 2000 р., після прийняття Указу Президента України «Про невідкладні заходи щодо прискорення реформування аграрного сектора економіки» від 3.12.1999) – проведення реформ і одержання від них певних позитивних результатів¹.

Так, саме у 2000 р. було подолано негативну тенденцію постійного зниження виробництва валової продукції сільського господарства. При цьому, у 2013 р. вперше за часів незалежності обсяги виробництва валової продукції сільського господарства з розрахунку на 100 га сільгоспугідь перевищили цей показник у 1990 р. (рис. 2).

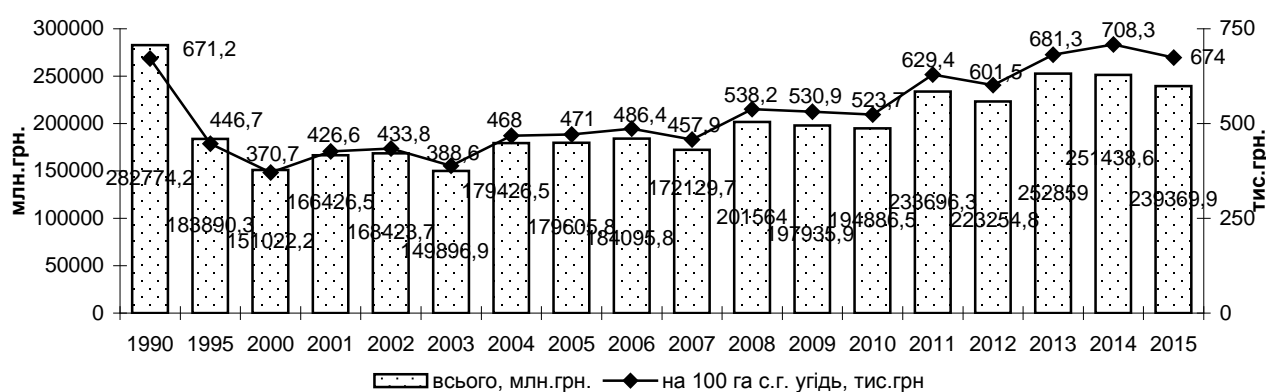


Рис. 2. Динаміка валової продукції сільського господарства на 100 га сільськогосподарських угідь у постійних цінах 2010 р.* (2015 р. – попередні дані)²

*Джерело: розраховано за даними Державної служби статистики України

Одночасно зі зміною тренду виробництва валової продукції сільського господарства відбувається збільшення ефективності виробництва сільськогосподарської продукції в сільгосп підприємствах. Якщо за 1996-1999 рр. сільськогосподарські підприємства України мали 2279 млн грн середньорічних збитків при від'ємному рівні рентабельності (- 22,2 %), то в наступні п'ятирічні періоди прибутки стабільно зростали, і за 2014 р. підприємства одержали 33283,7 млн грн прибутку при рівні рентабельності 25,8 % (табл. 1).

¹ Аграрна реформа і організаційно-економічні трансформації у сільському господарстві: доповідь на Дванадцятих річних зборах Всеукраїнського конгресу вчених економістів-аграрників 25-26 лютого 2010 року / В.Я. Месель-Веселяк – К.: Національний науковий центр «Інститут аграрної економіки», 2010. – с. 11

² тут і далі дані за 2014-2015 р. – без урахування тимчасово окупованої території АР Крим і м. Севастополя

Таблиця 1

Ефективність виробництва сільськогосподарської продукції в підприємствах України*

| | 1990 ² | 1995 | У середн. в 1996-1999 рр. | 2000 | У середн. в 2001-2004 рр. | 2005 | У середн. в 2006-2009 рр. | 2010 | 2011 | 2012 | 2013 | 2014 |
|--|-------------------|--------|---------------------------|---------|---------------------------|--------|---------------------------|---------|---------|---------|---------|---------|
| Прибуток (збиток) від реалізації сільгосп-продукції, млн грн. ¹ | 11422,8 | 675,6 | -2279 | -121,4 | 1383,4 | 1253,2 | 4345,4 | 12750,5 | 19926,0 | 20199,4 | 11804,3 | 33283,7 |
| у тому числі | | | | | | | | | | | | |
| прод. рослинництва | 7060,0 | 1152,7 | 494 | 1834,5 | 2159,2 | 900,2 | 4713,5 | 11376 | 17322,7 | 17029,8 | 8977,8 | 29527,5 |
| прод. тваринництва | 4362,8 | -477,1 | -2773 | -1955,9 | -775,8 | 353,0 | -24,5 | 1374,6 | 2603,3 | 3169,6 | 2826,5 | 3756,2 |
| Рівень рентабельності виробництва сільгосппродукції, % ³ | 42,6 | 13,6 | -22,2 | -1,0 | 11,0 | 6,8 | 11,4 | 21,1 | 27,0 | 20,5 | 11,2 | 25,8 |
| у тому числі | | | | | | | | | | | | |
| прод. рослинництва | 98,3 | 55,5 | 12,2 | 30,8 | 30,0 | 7,9 | 20,1 | 26,7 | 32,3 | 22,3 | 11,1 | 29,2 |
| прод. тваринництва | 22,2 | -16,5 | -47,6 | -33,8 | -14,1 | 5,0 | -4,7 | 7,8 | 13,0 | 14,3 | 11,3 | 13,4 |

¹ Великі та середні підприємства, які здійснювали сільськогосподарську діяльність

² 1990 – млн крб.

³ Прибуток, збиток (-) до собівартості реалізованої продукції

*Джерело: розраховано за даними Державної служби статистики України

Становлення нових організаційно-правових форм господарювання з 2000 р. сприяло підвищенню рівня продуктивності праці. При цьому, починаючи з 2005 р. індекс продуктивності праці як у цілому по сільському господарству, так і в рослинництві й тваринництві перевищував відповідний показник 1990 р. (рис. 3).

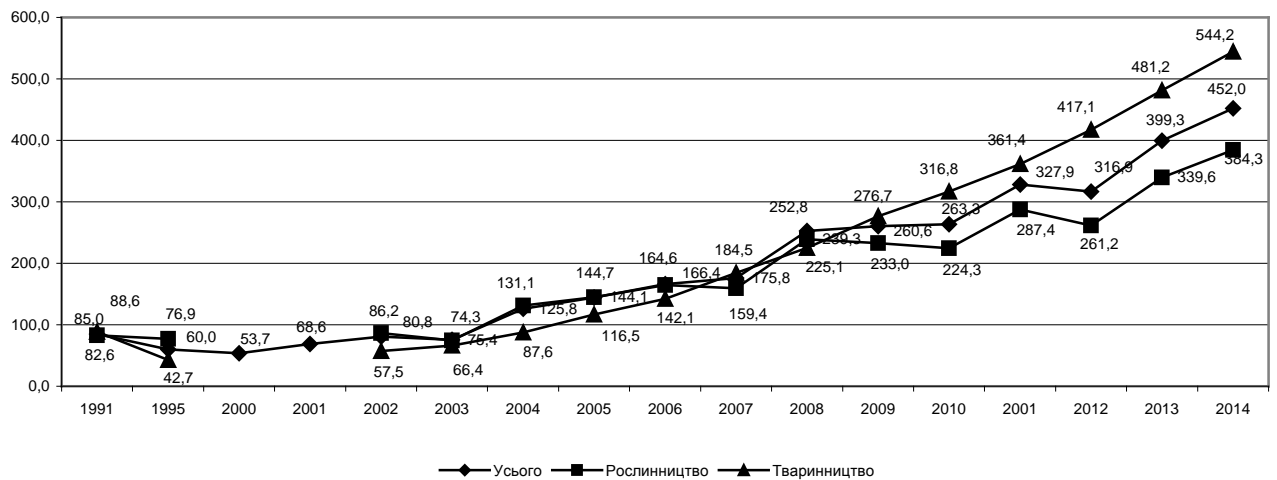
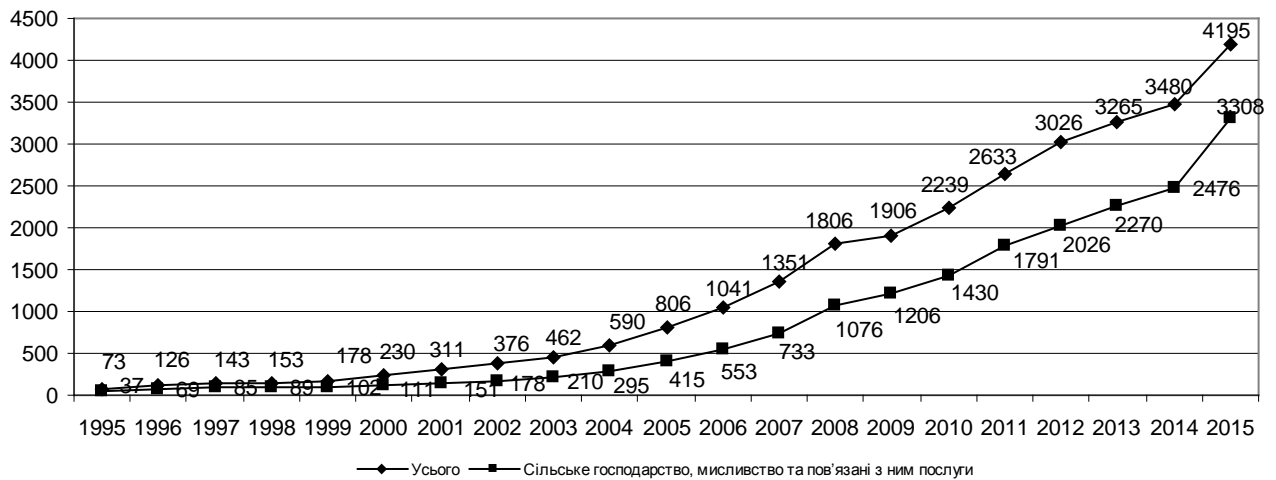


Рис. 3. Динаміка індексу продуктивності праці в сільськогосподарських підприємствах (1990 р. = 100 %)*

*Джерело: розраховано за даними Державної служби статистики України

Зростання прибутковості діяльності сільськогосподарських підприємств сприяло підвищенню рівня середньомісячної заробітної плати у сільському господарстві. Однак вона поступається заробітній платі в середньому по Україні (рис. 4), що зменшує зацікавленість працівників, не

сприяє залученню у сільське господарство висококваліфікованих кадрів і призводить до виїзду працездатного населення в пошуку більш оплачуваної роботи.



*Рис. 4. Динаміка середньомісячної зарплатної плати в сільському господарстві, в розрахунку на одного штатного працівника, грн**

**Джерело: розраховано за даними Державної служби статистики України*

За період незалежності України значно змінилася структура посівних площ сільськогосподарських угідь. Так, якщо у 1990 р. зерновими та зернобобовими культурами було засіяно 14583 тис. га (або 45 % усієї посівної площі), технічними – 3751 тис. га (11,6 %), картоплею і овоче-баштанними культурами – 2073 тис. га (6,4 %), кормовими культурами – 11999 тис. га (37 %), то у 2015 р. – 14738 тис. га (54,8 %), 8350 тис. га (31 %), 1823 тис. га (6,8 %) та 1900 тис. га (7,4 %) відповідно (рис. 5). Суттєве скорочення посівної площі кормових культур негативно вплинуло на розвиток кормової бази тваринництва, а збільшення площ технічних культур, передусім за рахунок високорентабельних експортоорієнтованих культур (соняшнику та ріпаку), призводить до виснаження ґрунтового покриву.

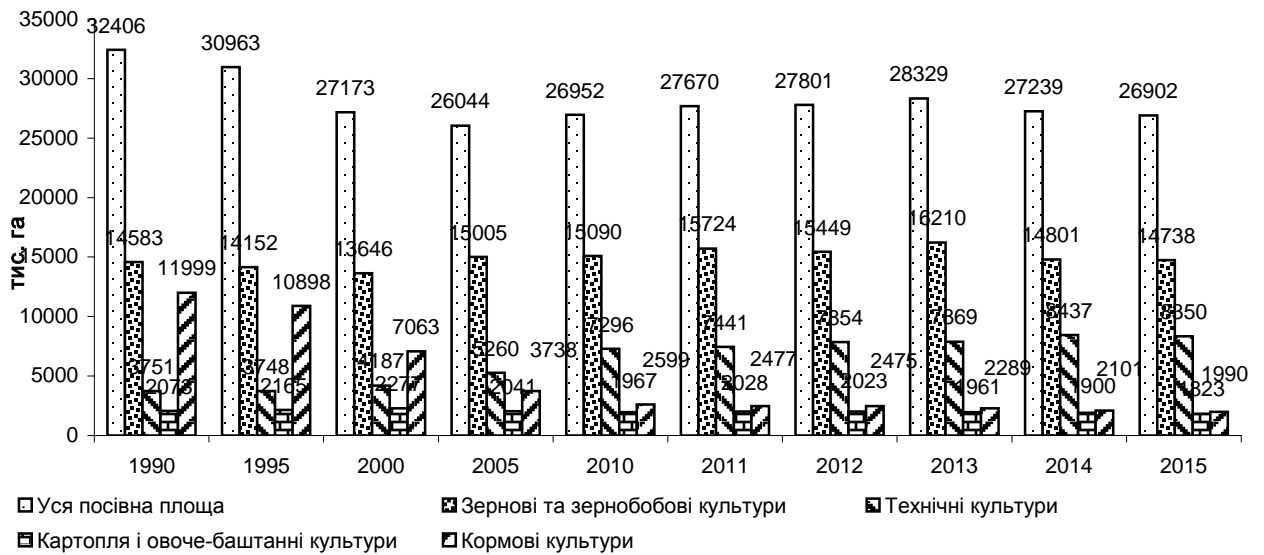


Рис. 5. Динаміка посівних площ сільськогосподарських культур *

*Джерело: розраховано за даними Державної служби статистики України

Зміна структури посівних площ сільськогосподарських культур вплинула на показники динаміки їх виробництва. У 1995-2015 рр. відбулося збільшення виробництва зернових та зернобобових культур, а їх обсяги у 2011, 2013-2015 рр. перевищили рівень 1990 р. (табл. 2). Зменшення площ, з яких збирали урожай цукрових буряків, призвело до скорочення валових зборів цієї культури, навіть при збільшенні урожайності. Загалом, орієнтація сільгоспідприємств на вирощування рентабельних зернових, а також олійних культур не сприяє збалансованому постачанню на ринок різноманітної продукції харчування. Як наслідок, останнім часом спостерігається недовиробництво окремих малорентабельних, трудомістких або збиткових сільськогосподарських культур, зокрема круп'яних та плодоовочевих, що призводить до зниження пропозиції їх на ринку, появи ажіотажного попиту та стрімкого дорожчання товару.

Таблиця 2

Виробництво основних сільськогосподарських культур*

| | 1990 | 1995 | 2000 | 2005 | 2010 | 2011 | 2012 | 2013 | 2014 | 2015 |
|---|---------|---------|---------|---------|---------|---------|---------|---------|---------|---------|
| Валовий збір, тис. тонн | | | | | | | | | | |
| Зернові та зернобобові культури | 51009,0 | 33929,8 | 24459,0 | 38015,5 | 39270,9 | 56746,8 | 46216,2 | 63051,3 | 63859,3 | 60125,8 |
| Цукрові буряки (фабричні) | 44264,5 | 29650,4 | 13198,8 | 15467,8 | 13749,2 | 18740,5 | 18438,9 | 10789,4 | 15734,1 | 10330,8 |
| Соняшник | 2570,8 | 2859,9 | 3457,4 | 4706,1 | 6771,5 | 8670,5 | 8387,1 | 11050,5 | 10133,8 | 11181,1 |
| Картопля | 16732,4 | 14729,4 | 19838,1 | 19462,4 | 18704,8 | 24247,7 | 23250,2 | 22258,6 | 23693,4 | 20839,3 |
| Овочі | 6666,4 | 5879,8 | 5821,3 | 7295,0 | 8122,4 | 9832,9 | 10016,7 | 9872,6 | 9637,5 | 9214,0 |
| Плоди та ягоди | 2901,7 | 1897,4 | 1452,6 | 1689,9 | 1746,5 | 1896,3 | 2008,7 | 2295,3 | 1999,1 | 2152,8 |
| Урожайність, центнерів з 1 га зібраної площі | | | | | | | | | | |
| Зернові та зернобобові культури | 35,1 | 24,3 | 19,4 | 26,0 | 26,9 | 37,0 | 31,2 | 39,9 | 43,7 | 41,1 |
| Цукрові буряки (фабричні) | 275,7 | 204,7 | 176,7 | 248,2 | 279,5 | 363,3 | 410,8 | 398,9 | 476,5 | 435,8 |
| Соняшник | 15,8 | 14,2 | 12,2 | 12,8 | 15,0 | 18,4 | 16,5 | 21,7 | 19,4 | 21,6 |
| Картопля | 116,8 | 96,2 | 121,6 | 128,4 | 132,5 | 168,0 | 161,0 | 159,7 | 176,4 | 161,4 |
| Овочі | 149,0 | 120,2 | 112,3 | 157,1 | 173,6 | 195,0 | 199,2 | 199,9 | 207,8 | 206,1 |
| Плоди та ягоди | 42,7 | 29,8 | 38,4 | 63,7 | 78,2 | 84,9 | 89,9 | 103,5 | 95,2 | 104,5 |
| Площа, з якої зібрано врожай, тис. гектарів | | | | | | | | | | |
| Зернові та зернобобові культури | 14522,2 | 13962,5 | 12586,8 | 14605,2 | 14575,7 | 15321,3 | 14792,1 | 15804,4 | 14627,3 | 14640,9 |
| Цукрові буряки (фабричні) | 1605,4 | 1448,5 | 747,0 | 623,3 | 492,0 | 515,8 | 448,9 | 270,5 | 330,2 | 237,0 |
| Соняшник | 1626,3 | 2007,6 | 2841,6 | 3689,1 | 4525,8 | 4716,6 | 5081,7 | 5090,1 | 5212,2 | 5166,2 |
| Картопля | 1432,7 | 1530,6 | 1631,0 | 1515,9 | 1411,8 | 1443,2 | 1444,1 | 1394,1 | 1342,8 | 1291,0 |
| Овочі | 447,2 | 489,3 | 518,6 | 464,4 | 467,8 | 504,1 | 502,8 | 493,8 | 463,8 | 447,1 |
| Плодово-ягідні насадження | 679,8 | 636,9 | 378,0 | 265,5 | 223,2 | 223,4 | 223,4 | 221,7 | 209,9 | 206,0 |

*Джерело: розраховано за даними Державної служби статистики України

Слід відмітити зростаючу урожайність основних сільськогосподарських культур. Зокрема, урожайність зернових та зернобобових культур у 2015 р зросла на 17,1 %, цукрових буряків – на 58,1 %, соняшнику – на 36,7 %, картоплі – на 38,2 %, овочів – на 38,3 %, плодів та ягід – у 2,4 рази порівняно з 1990 р. При цьому, починаючи з 2011 р. урожайність основних сільськогосподарських культур перевищує рівень не тільки 2000 р., а й 1990 р. (за виключенням вкрай несприятливого, з точки зору природно-кліматичних умов для вирощування зернових і зернобобових культур, 2012 р.).

За період проведення аграрної реформи значно погіршився стан тваринницької галузі. Зокрема, суттєво знизилася поголів'я худоби (рис. 6.): великої рогатої худоби – в 6,5 рази, корів – в 3,8 рази, свиней – в 2,7 рази, овець та кіз – в 6,5 рази.

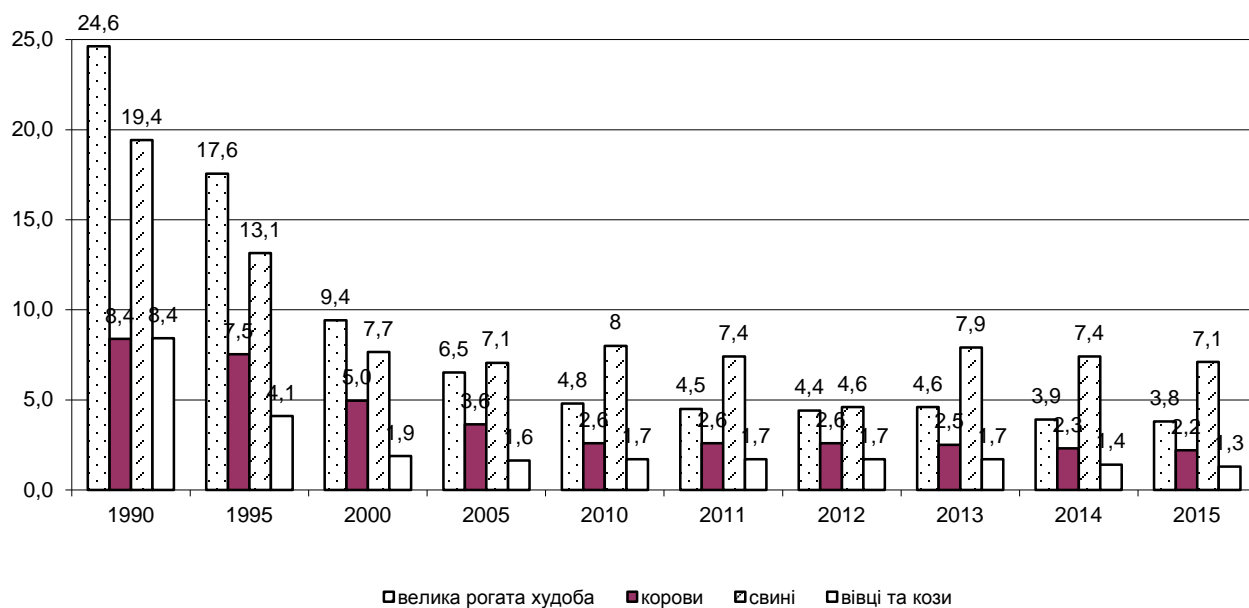


Рис. 6. Динаміка поголів'я худоби в усіх категоріях господарств, млн гол.*
*Джерело: розраховано за даними Державної служби статистики України

І лише поголів'я птиці після періоду його різкого зменшення у 1990-2000 рр. у подальшому демонструвало позитивну тенденцію зростання і у 2015 р. лише на 17,1% поступалося рівню 1990 р. (203986,2 тис. гол. проти 246104,2 тис. гол.). І це логічно, адже галузь має швидкий термін обігу капіталу та одержувала потужну бюджетну підтримку, особливо протягом 2006-2009 рр. (період дії тваринницьких бюджетних дотацій)³.

Скорочення поголів'я худоби та птиці призвело до зниження обсягів виробництва продукції тваринництва. Так, значно скоротилося виробництво: м'яса (у забійній вазі) у 2015 р. порівняно з 1990 р. – у 1,9 рази, яловичини та телятини – у 5,2 рази, свинини – 2,1 рази, баранини та козлятини – у 3,3 рази, кролятини – у 2,3 рази, конини – 1,4 рази, молока – у 2,3 рази, вовни – у понад 13 разів (табл. 3).

Водночас, спостерігається нарощування виробництва продукції птахівництва. Так, у 2015 р., порівняно з 1990 р., виробництво м'яса птиці зросло на 435,3 тис. тонн або в 1,6 рази, виробництво яєць – на 496,2 млн шт. або на 3%.

³ Кириленко І.Г. Структурні реформи в аграрному секторі України / І.Г. Кириленко, В.С. Івченко, В.В. Дем'янчук // Економіка АПК. – 2015. – № 9. – С. 18

Таблиця 3

Виробництво основних видів продукції тваринництва*

| | 1990 | 1995 | 2000 | 2005 | 2010 | 2011 | 2012 | 2013 | 2014 | 2015 |
|---------------------------------|---------|---------|---------|---------|---------|---------|---------|---------|---------|---------|
| М'ясо (у забійній вазі), тис. т | 4357,8 | 2293,7 | 1662,8 | 1597,0 | 2059,0 | 2143,8 | 2209,6 | 2389,4 | 2359,6 | 2322,6 |
| у тому числі | | | | | | | | | | |
| яловичина та телятина | 1985,4 | 1185,9 | 754,3 | 561,8 | 427,7 | 399,1 | 388,5 | 427,8 | 412,7 | 384,0 |
| свинина | 1576,3 | 806,9 | 675,9 | 493,7 | 631,2 | 704,4 | 700,8 | 748,3 | 742,6 | 759,7 |
| м'ясо птиці | 708,4 | 235,2 | 193,2 | 496,6 | 953,5 | 995,2 | 1074,7 | 1168,3 | 1164,7 | 1143,7 |
| баранина та козлятина | 45,8 | 39,5 | 17,2 | 16,2 | 21,0 | 19,6 | 19,7 | 18,7 | 14,4 | 13,7 |
| кролятина | 30,2 | 19,4 | 13,9 | 13,5 | 13,5 | 14 | 14,2 | 14,2 | 13,4 | 13,3 |
| кони | 11,7 | 6,8 | 8,3 | 15,2 | 12,1 | 11,5 | 11,7 | 12,1 | 11,8 | 8,2 |
| Молоко, тис. т | 24508,3 | 17274,3 | 12657,9 | 13714,4 | 11248,5 | 11086 | 11377,6 | 11488,2 | 11132,8 | 10615,4 |
| Яйця, млн. шт. | 16286,7 | 9403,5 | 8808,6 | 13045,9 | 17052,3 | 18689,8 | 19110,5 | 19614,8 | 19587,3 | 16782,9 |
| Вовна, т | 29804 | 13926 | 3400 | 3195 | 4192 | 3877 | 3724 | 3520 | 2602 | 2270 |

*Джерело: розраховано за даними Державної служби статистики України

Структура виробництва сільськогосподарської продукції за категоріями господарств з початку земельної реформи змістилася у бік господарств населення (таблиця 4). Так, якщо у 1990 р. сільськогосподарські підприємства виробили 70,4 % валової продукції сільського господарства, а господарства населення – 29,6 %, то у 2014 – 55,3 % і 44,7 % відповідно. При цьому у 2015 р. господарствами населення утримувалося 66,1 % усього поголів'я великої рогатої худоби, у т.ч. 76,7 % корів, 85,9 % усього поголів'я овець та кіз. Господарствами населення у 2015 р. вирощено 98 % загального врожаю картоплі, 86 % овочів, 81 % плодів та ягід.

Таблиця 4

Структура виробництва валової продукції сільського господарства за категоріями господарств (у відсотках до загального обсягу)*

| | 1990 | 1995 | 2000 | 2005 | 2010 | 2012 | 2013 | 2014 |
|--|------|------|------|------|------|------|------|------|
| Сільськогосподарські підприємства | | | | | | | | |
| Валова продукція – всього | 70,4 | 54,1 | 38,4 | 40,5 | 48,3 | 50,7 | 54 | 55,3 |
| продукція рослинництва | 81,1 | 63,5 | 49,3 | 48,6 | 53,6 | 55 | 58,6 | 59,4 |
| продукція тваринництва | 59,2 | 41,1 | 21 | 26,2 | 38,8 | 41,8 | 43,5 | 45,5 |
| Господарства населення | | | | | | | | |
| Валова продукція – всього | 29,6 | 45,9 | 61,6 | 59,5 | 51,7 | 49,3 | 46 | 44,7 |
| продукція рослинництва | 18,9 | 36,5 | 50,7 | 51,4 | 46,4 | 45 | 41,4 | 40,6 |
| продукція тваринництва | 40,8 | 58,9 | 79 | 73,8 | 61,2 | 58,2 | 56,5 | 54,5 |

*Джерело: розраховано за даними Державної служби статистики України

Аграрна реформа започаткувала розвиток фермерства в Україні. Нині фермерські господарства є переважаючою організаційно-правовою формою

господарювання на селі. Так, станом на 1.11.2015 р. в Україні налічується 38850 фермерських господарств або 74,8 % від загальної кількості діючих сільськогосподарських підприємств⁴. Водночас, у 2014 р. вони виробили продукції лише на 19188,8 млн грн (у постійних цінах 2010 р.), що становить 7,6 % від загального обсягу сільськогосподарського виробництва. При цьому 93 % валової продукції фермерських господарств становила продукція рослинництва.

У цілому, реформування аграрного сектору сприяло розвитку багатоукладності виробництва на селі на основі поєднання нових сільгосппідприємств та інших форм господарювання ринкового типу, побудованих на основі приватної власності на землю та майно, забезпечило можливість функціонування індивідуальної, сімейної і колективної форм організації праці. Крім того, аграрна галузь як важливий складник вітчизняної економіки навіть за нинішніх складних умов (військових дій на сході країни та неминучого в цьому зв'язку економічного спаду) має значний потенціал зростання, який ще більше розкриватиметься в умовах дії Угоди про асоціацію між Україною та ЄС.

Водночас, протягом останніх років в аграрному секторі сформувалася модель сировинного характеру, яка не відповідає ані внутрішнім потребам населення у якісних, безпечних і доступних продуктах харчування, ані тенденціям світового продовольчого ринку (де постійно зростає попит і ціна на продукцію тваринництва й готову продукцію харчової промисловості, натомість ціни на зернові та зернобобові культури знижуються). Хронічними проблемами у вітчизняному аграрному секторі є наступні.

Перебування капіталу землі поза економічним оборотом. Вітчизняний та іноземний бізнес демонструють готовність до більшого економічного освоєння території України, розвитку її інфраструктури, але лише за умови обґрунтованої територіальної організації господарства, гарантії стабільності земельної політики, досконалості правового базису

⁴ Зареєстровані юридичні особи та їхні відокремлені підрозділи за основним видом діяльності

землекористування. Перманентне продовження мораторію на купівлю-продаж сільськогосподарських угідь унеможливило повноцінне використання фінансових інструментів залучення інвестицій через кредитний механізм, оскільки іпотека дозволяє здійснювати відчуження заставного майна (земельної ділянки), що неможливо здійснити при оренді.

Екологічна незбалансованість сільськогосподарського землекористування. Нині в Україні понад третини сільськогосподарських угідь піддані згубній дії ерозійних процесів. На значних територіях меліоративні системи припинили свою дію, але ці землі й досі вважаються зрошуваними або осушеними. Певна частина площ продуктивних угідь втратила економічну родючість: засолена, заболочена, заросла лісом. Низька фінансова спроможність сільгосп підприємств та скорочення поголів'я тварин унеможливають виробництво сільськогосподарських культур на бездефіцитній для балансу гумусу основі. Недостатнє внесення органічних добрив, переважання у структурі мінеральних добрив азотних добрив призводять до порушення співвідношення поживних речовин у ґрунті, їх підкислення та погіршення якості виробленої продукції через підвищений вміст у ній нітратів. Високе техногенне та антропогенне навантаження на ґрунти, монокультурне землеробство, яке посилюється дією природних чинників, в підсумку призводять до погіршення якісного стану ґрунту.

Неефективне використання потенціалу українських земель. Українські землі мають багатий природний ресурсний потенціал: за показником забезпеченості сільськогосподарськими угіддями населення (90 га на 100 осіб) Україна поступається лише Канаді, Росії, Білорусії та США (за забезпеченістю ріллею – лише Канаді та Росії); 56 % вітчизняних сільгоспугідь характеризуються вмістом гумусу, вищим за середній⁵; високий рівень придатності для вирощування всіх традиційних для України зернових культур мають 29,5 млн га (93,8 % загальної площі орних

⁵ Дані IX туру агрохімічної паспортизації земель, який проводився у 2006-2010 рр. державним науково-технологічним центром охорони родючості ґрунтів Міністерства аграрної політики та продовольства України «Центрдержродючість»

земель)⁶. Водночас, на сьогодні цей потенціал використовується недостатньо, і у результаті низької ефективності сільськогосподарського землекористування Україна за показником урожайності основних культур значно поступається провідним світовим виробникам аналогічної продукції. Так, якщо в Україні урожайність пшениці у 2014 р. становила 40,1 ц/га, ячменю – 30,1 ц/га, цукрових буряків – 476,5 ц/га, картоплі – 176,4 ц/га, то у Франції – 73,6, 66,5, 924,3 та 479,4 ц/га; Великобританії – 85,9, 64,0, 726,7 та 300,9 ц/га; Німеччині – 86,3, 73,5, 798,6 та 474,2 ц/га; Нідерландах – 91,7, 71,3, 908,4 та 456,6 ц/га відповідно.

Неефективне використання земель обумовлене, насамперед, незадовільним станом матеріально-технічного забезпечення сільгоспвиробників. Так, за оцінками експертів⁷, середньогалузевий рівень фондооснащеності 1 га сільгоспугідь в Україні останніми роками став у 3-7 разів нижчим порівняно з розвинутими країнами світу. Разом з цим, спостерігається масове спрощення технологій, особливо у рослинництві, де часто виконується обмежений обсяг найнеобхідніших агротехнічних заходів – поверхневий обробіток ґрунту при сівбі і збиранні врожаю. Натомість технології біологізації та ресурсозбереження як ефективні напрями виробництва екологічно чистої сільгосппродукції з мінімальним застосуванням антропогенних засобів інтенсивного впливу на агроекологічні системи, які передбачають раціональне застосування систем обробітку ґрунту, удобрення, захисту рослин та інших агротехнічних заходів, що забезпечують найменші витрати матеріально-технічних засобів і праці, не набули широкого розповсюдження в Україні⁸.

Збереження незбалансованості у виробництві окремих видів сільгосппродукції. Зосередження трудомісткого виробництва в особистих селянських господарствах, не спроможних забезпечувати потреби ринку

⁶ Заяць В.М. Розвиток ринку сільськогосподарських земель : монографія / Заяць В.М. – К. : ННЦ ІАЕ, 2011. – 166 С.

⁷ Могилова М.М. Матеріально-технічне забезпечення аграрної галузі / М. М. Могилова, Я.К. Білоусько, Г.М. Підлісецький // Економіка АПК. – 2013. – №2 – С. 61-67

⁸ Білоусько Я.К. Техніко-технологічне забезпечення сільського господарства / Я.К. Білоусько, Ю.Я. Лузан, В.Л. Товстопят // Економіка АПК. – 2009. – №12. – С. 29-33

високоякісними стандартизованими товарами, формує загрозу погіршення забезпечення населення продовольством. Водночас, великі аграрні формування (агрохолдинги) спеціалізуються на вирощуванні експортоорієнтованих, високорентабельних і швидкоокупних сільгоспкультур, що часто-густо супроводжується недотриманням ними вимог раціонального землекористування, порушенням сівозмін та нехтуванням заходів щодо охорони земель сільськогосподарського призначення. Це негативно впливає на екологічний стан сільгоспугідь, призводить до виснаження ґрунтів, зниження якісних показників сільськогосподарських земель.

Відсутність державної підтримки виробництва та інфраструктури реалізації плодоовочевої продукції, неналежне регулювання внутрішнього продовольчого ринку, що призводить до непрогнозованих цінових сплесків на продукти харчування. У 2015 р. значно зросли ціни на овочеву продукцію «борщового» набору (капусту – у 3,6 рази, моркву – у 3,5, цибулю ріпчасту – у 3,2, буряк – у 2,5, картоплю – у 1,8 рази). Однак причинами цього були не тільки несприятливі погодні умови вирощування сільгоспкультур, внаслідок чого скоротилися їх валові збори, а й проблеми державного регулювання як цінової ситуації, так і виробничо-збутових процесів. Йдеться, насамперед, про відсутність державних програм підтримки розвитку обслуговуючої (зокрема збутової) кооперації та господарств населення (як основних виробників плодоовочевої продукції); повільне реагування ПАТ «Аграрний фонд» на цінові коливання; орієнтацію державної політики на монокультурне землеробство та вивезення сировини; неналежне виконання функцій оптовими ринками сільгосппродукції (які не здійснюють формування оптових цін на продукцію, а є лише майданчиком її реалізації, де безпосередні товаровиробники та фермери програють у конкуренції перекупникам внаслідок існуючої можливості реалізації не тільки оптових партій, а й у роздріб).

Недостатність фінансових ресурсів для стабільного ведення сільськогосподарськими виробниками господарської діяльності. Брак інвестиційних коштів, важкодоступність кредитів банків, низький рівень державної підтримки сільського господарства ускладнюють доступ сільгоспвиробників до обігових коштів, необхідних для покриття часового розриву між потребою в коштах та періодом сприятливих цін реалізації продукції.

Довідково. Обсяг капітальних інвестицій у сільське, лісове та рибне господарство за січень-вересень 2015 р. становив 17,2 млрд грн, або 10,7 % їх загального обсягу в економіці (у промисловості – 34,5 %). Середньозважена процентна ставка за кредитами у національній валюті для сільського господарства перевищує 23 % при середньому в економіці України рівні 21,2%⁹. За даними Мінагрополітики, у 2015 р. сільгоспвиробниками було залучено кредитів на суму 11,9 млрд грн, тоді як за експертними розрахунками галузь щорічно потребує 100 млрд грн. Фінансування галузі з держбюджету залишається низьким, зокрема за напрямом «Фінансова підтримка заходів в агропромисловому комплексі» у 2012 р. було передбачено 827,4 млн грн, у 2013-му – 96,8, у 2014 р. та 2015 р. – лише по 5 млн грн. Торік кошти, закладені за напрямами «Фінансова підтримка заходів в агропромисловому комплексі шляхом здешевлення кредитів» та «Державна підтримка галузі тваринництва» у сумі 300 млн грн та 250 млн грн відповідно, передбачалися як видатки розвитку.

Недостатній рівень розвитку соціальної інфраструктури на селі та низька якість життя сільського населення порівняно з міським, що зумовлює втрату працюючими інтересу до ефективної праці та отримання стабільних і достатніх доходів за місцем проживання. Так, у сільській місцевості водогоном обладнано лише 48,1 % житлової площі, каналізацією – 47,6 %, ванною або душем – 42,8 %, індивідуальною системою опалення – 59,2 %¹⁰. Не мають доріг з твердим покриттям 6,7 тис. сільських населених пунктів з числом жителів 2,2 млн осіб, з них 661 сільський населений пункт (з населенням 451,6 тис. осіб) знаходиться від дороги з твердим покриттям на відстані понад 10 км. Твердим покриттям забезпечено 47,8 % від загальної протяжності сільських вулиць, освітленням – лише 22,0 %. Зменшується кількість лікувальних закладів, розташованих у сільській місцевості. Станом на 1 січня 2014 р. у сільських населених пунктах діяла 221 лікарня (у 2005 р.

⁹ Дані станом на 1.04.2016

¹⁰ Соціально-демографічні характеристики домогосподарств України у 2015 р. (за даними вибіркового обстеження умов життя домогосподарств України) : стат. зб. // Державна служба статистики України. – К., 2015. – 87 с.

– 740), 13,5 тис. фельдшерсько-акушерських пунктів (у 2005 р. – 14,7 тис.)¹¹. Низькою є доступність та якість медичної допомоги селянам: на 10 тис. сільського населення припадає не більше 2,4 амбулаторій, тоді як європейський показник – 4,9 як для міста, так і для села. Відсутність місць прикладання праці і низька зарплата, незадовільний розвиток мережі об'єктів соціального призначення, важливих для організації належного життєзабезпечення сільського населення, ставлять під загрозу збереження і відтворення трудового потенціалу села, реалізацію підприємницької ініціативи на селі, можливість існування багатьох сіл взагалі.

Руйнація традиційних каналів реалізації сільськогосподарської продукції на аграрному ринку країн СНД. Внаслідок деструктивної поведінки російської сторони товарообіг аграрної продукції між Україною та РФ у 2015 р. скоротився на понад 1 млрд дол. США або на 70 % порівняно з 2014 р. і становив 575 млн дол. США. При цьому обсяг експорту української агропродукції до Росії скоротився на 68 % та становив 300 млн дол. США¹². Крім того, з 1.01.2016 р. урядом РФ ухвалено рішення заборонити ввезення окремих видів сільськогосподарської продукції, сировини і продовольства з України. Торговельне ембарго поширюється на м'ясо та м'ясопродукти, рибу, молочні продукти, овочі і фрукти, горіхи, вироби з борошна – товари, що складають майже половину (46 %) експорту української сільгосппродукції до РФ. Також Росією повністю зупинено транзит будь-яких товарів українського походження через свою територію незалежно від країни кінцевого призначення. У зв'язку з цим збільшуються логістичні витрати вітчизняних виробників та затримується доставка продукції до кінцевих країн-споживачів.

Наявність низки проблем в аграрному секторі економіки потребує активізації державної аграрної політики за наступними напрямками.

¹¹ Соціально-економічне становище сільських населених пунктів України : стат. зб. // Державна служба статистики України. – К., 2014. – 187 с.

¹² Стенограма пленарного засідання Верховної Ради України від 5.02.2016 р. [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://rada.gov.ua/meeting/stenogr/show/6120.html>

1. Формування правового поля, необхідного для створення ефективного механізму ринкового обігу земель сільськогосподарського призначення, розвитку аграрних і земельних відносин. Мова йде про:

– розроблення плану заходів щодо завершення земельної реформи в Україні з визначенням переліку етапів, строків та відповідальних виконавців та оформлення його у вигляді нормативно-правового акту;

– законодавче врегулювання питання обігу земель сільськогосподарського призначення та прав на них шляхом завершення проведення громадського обговорення та винесення на розгляд до Верховної Ради України проекту Закону України «Про ринковий обіг земель сільськогосподарського призначення»;

- розроблення Єдиної комплексної стратегії розвитку сільського господарства та сільських територій на 2015-2020 рр., спрямованої на підвищення конкурентоспроможності сільського господарства та сталий розвиток сільських територій відповідно до світових стандартів, яка має передбачати реальні коротко- і середньострокові результати, а також містити детальний план впровадження інституційних змін, спрямованих на створення організаційно-економічних умов для ефективного розвитку аграрного сектору на основі єдності економічних, соціальних та екологічних інтересів суспільства;

- розроблення Програми розвитку аграрного сектору економіки на період до 2020 р. на виконання Стратегії розвитку аграрного сектору економіки на період до 2020 р., яка визначатиме шляхи та способи виконання завдань відповідної Стратегії за кожним із пріоритетних напрямів, міститиме перелік завдань і заходів, передбачатиме обсяги і джерела фінансування, очікувані результати (індикатори), строки та відповідальних виконавців.

2. Забезпечення екологічної збалансованості сільськогосподарського землекористування шляхом:

– прийняття Закону України «Про ґрунти та їх родючість», який забезпечить встановлення основних принципів державної політики, правових

засад діяльності органів державної влади, юридичних та фізичних осіб з метою раціонального використання ґрунтів, збереження їхнього стану, якості та родючості, захисту ґрунтів від негативних природних та антропогенних впливів;

– формування нової системи використання земельних ділянок на основі кращих світових практик зонування земель – через встановлення видів і параметрів дозволеного використання земель та їх охорони, а також надання землевласнику та землекористувачу права використовувати земельну ділянку будь-яким способом, що відповідає планувальній документації та/або зонінгу, крім тих, які потребують зміни категорії земель;

– розроблення «Концепції Загальнодержавної програми використання та охорони земель», Загальнодержавної та регіональних програм використання та охорони земель, «Порядку економічного стимулювання використання та охорони земель і підвищення родючості ґрунтів», спрямованих на реалізацію державної політики у сфері використання та охорони земель, з метою захисту їх від деградації та забруднення, збереження ландшафтного і біологічного різноманіття, створення екологічно безпечних умов проживання населення і провадження господарської діяльності на селі.

3. Удосконалення системи державної підтримки сільськогосподарського виробництва шляхом:

– спрощення умов одержання сільгоспвиробниками пільгових кредитних ресурсів через зменшення переліку необхідних документів і забезпечення прозорості у прийнятті рішень конкурсних комісій;

– розробки нових інструментів субсидування та компенсаційних доплат на виробництво рослинницької та тваринницької продукції в межах обсягів сукупного виміру підтримки, погоджених зі Світовою організацією торгівлі;

– запровадження механізмів страхування сільгоспвиробників через розробку і затвердження порядку та умов надання державної підтримки для

здешевлення страхових платежів, затвердження переліку сільськогосподарської продукції, яка підлягає страхуванню, переліку сільськогосподарських страхових ризиків і об'єктів страхування, визначення частки страхових платежів, яка повинна компенсуватися з Держбюджету.

4. Розвиток дрібнотоварного сільгоспвиробництва, інтеграція особистих селянських господарств у ринкові механізми функціонування аграрного сектору. Це вимагатиме:

– звільнення сільських жителів, які вперше реєструються для ведення підприємницької діяльності у сільській місцевості, від окремих видів податків на строк до 3 років, за умови, що місцем реєстрації і ведення підприємницької діяльності є сільський населений пункт;

– впровадження механізмів сприяння молодим спеціалістам у створенні фермерських господарств, отримання ними довгострокових кредитів для придбання земельних ділянок, будівництва житла, купівлі сільгосптехніки, племінної худоби тощо;

– стимулювання повернення в Україну працівників-мігрантів та заохочення їх до відкриття власної справи в аграрному секторі, в т. ч. шляхом звільнення від сплати митних зборів при ввезенні придбаної для власного використання іноземної сільгосптехніки та обладнання, аналогів яких не виробляють в Україні;

– надання організаційно-економічної допомоги у створенні та функціонуванні фермерських господарств сімейного типу з подальшим їх об'єднанням у сільгоспкооперативи.

Відділ безпеки реального сектору економіки

(В.М. Русан)

Законодавче і нормативно-правове забезпечення реформування аграрного сектору в Україні

З набуттям державного суверенітету та економічної незалежності Україна почала здійснювати трансформацію національної економіки з метою переходу від командно-адміністративного її регулювання до впровадження ринкових механізмів господарювання. Особливістю такої трансформації для аграрного сектору було те, що одночасно із переходом від колгоспно-радгоспного способу виробництва сільгосппродукції, заснованого на державній власності на всі засоби виробництва, необхідно було змінити не тільки економічну основу господарювання, а й свідомість селян щодо запровадження інституту приватної власності на землю та майно.

Організаційні перетворення на селі розпочато 18.12.1990 р. з прийняттям Верховною Радою УРСР Постанови «Про земельну реформу»¹³, якою з 15.03.1991 р. всі землі України оголошено об'єктом земельної реформи. Постановою було визначено, що земельна реформа є складовою частиною економічної реформи, здійснюваної в Україні у зв'язку з переходом економіки держави до ринкових відносин. Завданням цієї реформи був перерозподіл земель з одночасною передачею їх у приватну та колективну власність, а також у користування підприємствам, установам і організаціям з метою створення умов для рівноправного розвитку різних форм господарювання на землі, формування багатуокладної економіки, раціонального використання та охорони земель.

18.12.1990 р. Верховною Радою УРСР прийнято Земельний кодекс¹⁴, яким визначено правовий режим передачі землі у довічне успадковане володіння громадянам і постійне володіння сільськогосподарським підприємствам, установам і організаціям. Законом України «Про форми власності на землю»¹⁵ від 30.01.1992 р. визначались три рівноправні форми

¹³ Про земельну реформу : Постанова ВР УРСР // Голос України. – 1991. – № 7. – 11 січня.

¹⁴ Земельний кодекс України // Голос України. – 1991. – N 7. – 11 січня.

¹⁵ Про форми власності на землю: Закон України // Голос України. – 1992. – №27. – 15 лютого.

власності: державна, колективна і приватна. У 1996 р. Конституцією України були закріплені приватна, державна і комунальна форми власності на землю.

Починаючи з 1992 р., після прийняття Закону України «Про фермерське господарство»¹⁶ громадяни України отримали право створення фермерського господарства – форми ринкового підприємництва в аграрній сфері. Законом України «Про колективне сільськогосподарське підприємство»¹⁷ від 14.02.1992 р. було визначено правові, економічні і соціальні умови діяльності колективного сільськогосподарського підприємства (КСП) – реформованого колгоспу. 26.12.1992 р. Кабінетом Міністрів прийнято Декрет «Про приватизацію земельних ділянок»¹⁸, яким започатковується безплатна передача у приватну власність земельних ділянок для ведення особистого підсобного господарства (ОСГ), будівництва і обслуговування житлового будинку і господарських будівель, садівництва, дачного і гаражного будівництва. Крім того, в Україні у 1995 р. проведена грошова оцінка земельних ділянок. Здійснена вона окремо по орних землях, землях під багаторічними насадженнями, природними сіножатями і пасовищами за рентним доходом (який формується залежно від якості, місцерозташування і економічної оцінки земель) відповідно методики, затвердженої Постановою КМУ від 23.03.1995 р.¹⁹.

Після оприлюднення 23.04.1997 р. Указу Президента «Про оренду землі»²⁰, а 06.10.1998 р. відповідного Закону України²¹ стало можливим формування нових господарських структур ринкового типу без порушення цілісності земельних комплексів через оренду земельних ділянок, а також часток (паїв).

Незважаючи на наявність нормативно-правового забезпечення початкового етапу земельної реформи, процес приватизації землі йшов

¹⁶ Про фермерське господарство: Закон України // Голос України. – 2003. – №139. – 29 липня.

¹⁷ Про колективне сільськогосподарське підприємство: Закон України // Голос України. – 1992. – №51. – 20 березня.

¹⁸ Про приватизацію земельних ділянок : Декрет КМУ // Голос України. – 1993. – №7. – 15 січня.

¹⁹ Постанова Кабінету Міністрів України „Про Методику грошової оцінки земель сільськогосподарського призначення та населених пунктів” // Урядовий кур'єр. – 1995. – №50. – 4 квітня

²⁰ Про оренду землі : Указ Президента України // Голос України. – 1997. – №75. – 25 квітня.

²¹ Про оренду землі : Закон України // Голос України. –1998. – № 204. – 23 жовтня.

повільно. Реформування земельних відносин активізувалось лише після виходу Указу Президента України «Про невідкладні заходи щодо прискорення реформування аграрного сектора економіки»²² від 3.12.1999 р., яким передбачено реформування КСП на засадах приватної власності на землю та майно.

У результаті здійснення зазначених заходів з реформування понад 2/3 сільгоспугідь було передано у приватну власність громадян та юридичних осіб, більш як 6,9 млн громадян отримали сертифікати на право на земельну частку (пай), з яких 94,2 % замінили сертифікати на державні акти на право власності на земельну ділянку.

25.10.2001 р. ухвалено новий Земельний кодекс України, згідно з яким з'явилась можливість створення правового та організаційного середовища для реалізації громадянами прав власності на землю та введення земель сільськогосподарського призначення в економічний обіг. Однак новий Земельний кодекс значною мірою залишився тимчасовим нормативним актом, у якому визначені норми, спрямовані на вирішення поточних завдань земельної реформи, а не на регулювання земельних відносин у ринковому середовищі.

Нині реалізація положень Земельного кодексу стосовно запровадження ринку земель сільгосппризначення може бути здійснена з прийняттям основоположних нормативно-правових актів, насамперед, Закону України «Про ринковий обіг земель сільськогосподарського призначення» та інших, що мають пройти ретельне публічне обговорення. Поки що згідно з чинним законодавством громадяни України можуть вільно здійснювати земельні операції лише із земельними ділянками, які вони одержали у приватну власність для ведення ОСГ, присадибними ділянками для ведення садівництва, дачного і гаражного будівництва. На відчуження інших сільськогосподарських земель діє мораторій.

²² Про невідкладні заходи щодо прискорення реформування аграрного сектора економіки: Указ Президента України // Урядовий кур'єр. – 1994. – №176. – 15 листопада.